

Kovács Péter Zoltán

VAGY PONYVÁT OLVASUNK, VAGY SEMMIT?

INTERAKTÍV OLVASÁSSZOCIOLÓGIAI ESSZÉ

Tekintsünk végig az ismerőseinken! Nem muszáj mindenkit felsorolni, de tíz főnél ne adjuk alább! Menjünk oda hozzájuk! Képzeletben is lehet, ha e gyakorlatot gondolatkísérletnek vesszük, de jobb, ha meghívjuk őket egy kávéra vagy sörre. (Vigyázat, a döntés kihatással lehet a kísérlet további menetére!) Kérdezzük meg tőle, hogy épp mit olvas! Ha a *hát* partikulával kezdi a mondatot, horgadjon fel bennünk a tanító nénink által (jogtalanul) belénk plántált *háttalnemkezünkmondatot* mantra, ám emellett (jogosan) az a gyanú is, mely szerint lehet, hogy az illető *épp* nem olvas semmit. Ha folyékonyan válaszol, és a megemlített könyv tekintetében közlékeny, kísérletünk dugába dőlt, kávézzunk, sörözzünk, érezzük jól magunkat, vesztes nap ez a hobbi-olvasásszociológia számára.

Ámde ha sarokba szorítottunk valakit! Ha látjuk, hogy bizony régóta nem vett a kezébe könyvet, folyóiratot, irodalmi magazint, e-könyv-olvasót (és talán még hangoskönyvet sem hallgatott egy ideje)! Akkor jött el a mi időnk! Nézzünk a szemébe választ váró tekintettel, és tegyük fel a kérdést: Miért nem szokott könyvet olvasni? Jól látjuk, igaz a Hawthorne-effektus mögött meghúzódó elv: a megfigyelés megváltoztatja a megfigyelt viselkedését, sőt, tegyük hozzá, a megfigyelő életére is kihatással lehet: alanyunk megsértődik, hogy minek csesegetjük ilyen kérdésekkel, örüljünk, hogy mi ilyen kulturáltak vagyunk, mit vegzáljuk mi őt, hogy mit meg mennyit olvas. Vesztes nap ez az emberi kapcsolatok számára.

Ha azonban kapunk választ a feltett kérdésre, vessük össze az alábbiakkal:

Miért nem szokott könyvet olvasni? Ezt a kérdést a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. munkatársai már három alkalommal is feltették (2002-ben, 2005-ben valamint 2020-ban) a reprezentatív mintavétellel összeállított vizsgálati sokaság azon részhalmaza számára, amelybe tartozó személyek

előzetesen úgy nyilatkoztak: Soha vagy szinte soha nem olvasnak könyvet. A 2020-as év volt az első, amikor relatív többségben voltak azon válaszadók, akik nem szeretnek olvasni (2020-ban 45%). A többi válaszlehetőség: a válaszadó időhiányt említ (33%), tévét, sorozatokat, mozit (21%), más aktivitást, szabadidős tevékenységet (16%), csak rövidebb dolgot olvas (13%), pénzhiány is előfordul (6%), egyéb válasz (2%). Gyors összehasonlításképp: 2002-ben az egyéb válasz aránya 45% (övé így a győzelem), a nem szeret olvasni válaszáé 22%.¹

Ebből elsősorban nem az következik, hogy az emberek az elmúlt húsz év alatt megutálták az olvasást (ennek ellenőrzése végett más, a Tárki, a KSH és más cégek és kutatók által szolgáltatott adatokat kellene megnéznünk²), hanem az, hogy nyíltan vállalják: nem szeretnek olvasni. Nem(csak) az olvasáshoz való viszony változott meg hát, hanem az olvasáshoz való viszony társadalmi megítélése.

Egyetemi képzésem végeztével lehetőségem nyílt a közoktatásban tanítani. Helyettesítő tanári pozíciót foglalhattam el, melyet az iskolai év végeztével különböző okokból nem hosszabbítottam meg. Fontos tapasztalatokkal szolgált viszont ez a relatíve rövid időszak is. Le kell szögezmem, hogy egy megyeszékhely jó presztízszű iskolájában tanítottam 5–8. osztályosokat, amellet alkalomszerűen volt (és) van néhány magántanulóm, akiket érettségire készítek fel. Statisztikusi szemmel persze kicsinyke minta, de a tapasztalataim – legalábbis számomra – gondolatébresztőnek bizonyultak.

A gyerekek szeretnek olvasni. Az a folyamat, melynek során egy diák elkezd mondogatni, hogy ő már nem gyerek, egybeesik azzal az időszakkal, mikor félreteszi a könyveket. Kivételek természetesen akadnak. Ám kérdezzük meg tanárismerőseinket arról, hogy hány könyvet (nem tankönyvet!) látnak a diákjaik kezében, padján, hányan olvasnak szünetben, órák után, hányan beszélgetnek könyvekről. És persze, hányan olvassák el az ajánlott vagy kötelező olvasmányokat.

A kicsik igen. Persze, ebben az is közrejátszik, hogy a tanító nénik és az alsó tagozaton tanító magyartanárok jobban odafigyelnek a kisebbek igényeire, szabadabb is a kezük ebben a tekintetben. A kicsik meséket, meseregényeket olvasnak, melyek kalandosak, *aranyosak*, fordulatosak, a szereplőik szerethetők. Alsó tagozaton tarol a *Rumini* vagy az *Egy ropi naplója*, de minden gond nélkül, élvezetesen tanítható *A Négyyszögletű Kerek Erdő*, a magyar népmesék, a népmondák, de még a *Toldi* is (ebben persze köszönet illeti Jankovics Marcellt, aki a kicsit valóban nehezen megközelíthető nyelvezetű költeményt rajzfilmsorozattá álmódta), s persze itt üti fel sebhelyes fejét

Harry Potter is. Nyolcadikban néhány tanuló padján találunk még regényeket, főleg a fantasy és young adult meseregény kategóriájából (olyan könyvekre kell itt gondolni, mint az *Eragon*, a *Harry Potter*, az *Alkonyat*-sorozat vagy a Vörös Pöttyös Könyvek, a műfaj klasszikusai iránt fogékonyabbak esetében a *Narnia krónikái* vagy *A Gyűrűk Ura*), és megjelenik a felnőtteknek szóló hosszúpőza legnagyobb népszerűségnek örvendő kategóriája, a szerelmes regény is. Ugyanakkor a nem fantasztikus tiniregény is népszerű, mely utat nyit a kortárs fejlődés- és lélektani regény felé – ezek mindegyikét láttam diákok kezében. Fiúk esetében ebben a népszerűségi ligában játszanak még a hosszabb formátumú képregények (ezekből jó ideje nem az amerikai, hanem a japán a kelendőbb) és különösen a videojáték-adaptációk – könyvek, amelyek alapjául olyan művek szolgálnak, mint az *Assassin's Creed* (melyből jelenleg 25 kötet készült már el!), a *Diablo*, a *Minecraft*, a *Star Wars* – megszámlálhatatlan regénnyel, képregénnyel és miegymással –, a *Warcraft* – 38 regénnyel – vagy a *Warhammer*). Ezen könyvek sikere azonban elképzelhetetlen lenne egy olyan – és nem is művészeti – műfaj megléte nélkül, mint a történet alapú online szerepjátékok, melyek közül a legtöbb rendelkezik többjátékos móddal, amely épp az adott generáció egyik legfontosabb közösségépítési platformja, hála a közös chat-felületeknek és az angol nyelv terjedő univerzalitásának.

A könyvszakma szintén arról tanúskodik, hogy az ifjúsági műfajok kelendők. (Sőt, Magyarországon az utóbbi időben külön figyelem irányul rájuk a nagy könyvfóliázási láz okán.) Két adatot említek meg: a 2020-as Tárki-felmérés úgy találta, „az életkor nem befolyásolja jelentősen az elolvasott könyvek számát”³, míg az *Éva Magazin* által felkért Reacty Digital Kft. szintén reprezentatív mintán végzett országos felmérése ennél még inkább derűre okot adó következtetésekkel szolgál: „Bár hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a fiatalabb generációk szöveget le leginkább erről a sok szempontból igen hasznos, emellett szórakoztató tevékenységről, azért a 18–30 éves korosztály is olvas, sőt, körükben a legalacsonyabb azok aránya, akik egyáltalán nem tudják elképzelni az időtöltésnek, töltődésnek ezt a formáját.”⁴ Külön kutatást igényelne annak felderítése, hogy ennek mennyiben van köze az iskolai kötelező olvasmányokhoz.

Mindenesetre a törés a középiskola környékén következik be. Nyáry Krisztián – aki írói hivatása mellett a Lóra Könyv Zrt. kreatív igazgatója, s egyben a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének (MKKE) elnökségi tagja is – állítja egy interjúban, hogy sok embernek az érettségi vizsga az utolsó olyan alkalom az életében, amikor szépirodalmat olvas.⁵

Összevetve ezt a Tárki kutatásával (a magyarországi lakosság 53%-a soha vagy szinte soha nem olvas könyvet) vagy épp a legutóbbi, Reacty Digital által végzett felméréssel (a *kizárólag alkalomszerűen*, azaz ritkábban, mint negyedévente és a *nem szokott könyvet olvasni* válaszok aránya összesen 51%), valószínűleg igaza van. Igaz, Nyáry az általános iskola időszakára teszi a tanulók elzárkózását az irodalomtól. Vagy fordítva. Az első lépés mindenképp az irodalomé (akit ebben a helyzetben az iskola mint intézményrendszer képvisel, szegényt), hiszen a tananyag, az olvasandó szövegek „megkomolyodása”, sőt, a róluk való beszéd (túl)professzionizálódása vezet a tanulók figyelmének és érdeklődésének csökkenéséhez. Azt hiszem, ebben a tekintetben van különbség a magyarországi és a romániai magyar iskolák gyakorlatában, s a különbség alapja az eltérő tantervideál. A magyarországi *Nemzeti Alaptanterv* magyar nyelv és irodalom kerettantere nagyobb mértékben előíró, kimenetkövetelmény-orientált, és használja a „kötelező olvasmány” kifejezést. Ezzel szemben a romániai magyar *Tantárgyi program* kevésbé előíró, folyamatközpontúbb, s csak a tanítandó műnemeket és műfajokat nevez meg, melyek mellé nem kötelező, hanem ajánlott olvasmánylistát biztosít, melytől bármely tanár saját és az osztálya igényei szerint eltérhet. Rendre el is kerekedik egy-egy ismerősöm szeme, amikor meghallják, hogy *A kőszívű ember fiai* már nem kötelező. Nem, a történelmi regény kötelező. Sokan persze továbbra is a *kőszívűt* tanítják – sokan meg mást, pl. a *Varju nemzetséget*, *Az országépítőt* vagy épp a *Végtelen Történetet*.

A könyves szakmán belülről érkező meglátásokat a kutatói-elemzői szakma képviselői is alátámasztják. Gombos Péter ifjúságiirodalom-kutató és olvasásszociológus meglátása szerint a serdülők iskolai (ajánlott vagy kötelező) olvasmányai a „múltban ragadtak”: míg az alsó tagozaton megfigyelhető egyfajta reagálás az életkori sajátosságokra, tanulói igényekre a pedagógusok részéről, addig gimnáziumban és líceumban 30–40 évvel ezelőtti állapotok uralkodnak. A magam részéről Gombos ezen kijelentésének második felén finomítanék – de csupán annak okán, hogy egy országhatárral keletebbre élek. Ami viszont tagadhatatlan, az az, hogy középiskolában kezdetét veszi az irodalom kronológiai alapú tanítása, mely többé-kevésbé szervesen épül rá a már a gimnáziumban bevezetett szakismeretekre: a tanulóknak a trocheusok és jambusok, a metaforák és allegóriák, a népdalok és az elbeszélő költemények után olyan fogalmakkal is *per tu* kell lenniük, mint az elégika-óda és a keresztény himnusz, a barokk eposz és a klasszicista versformák, a romantikus karakterbrázolás és a modern(ista) prózapoétika. Jogos-e ez? Megalapozott? Erről végképp nem merek itt nyilatkozni, visszakanyarodom

a halódó vagy épp éledező olvasási kedv témájához, sőt, talán sikerül feloldanom egy látszólagos ellentmondást is.

Az ellentmondás a következő két megfigyelés között feszül: 1. A fiatalok olvasnak (kicsivel többet is, mint a felnőttek), az ifjúsági irodalom töretlen népszerűségnek örvend, az irodalmi divatok, a trendi könyvek a kamaszok körében olyan könnyedséggel tarolnak, ahogyan arra egy Goncourt-, Booker- vagy Nobel-díjas író épp csak alkalomadtán képes. 2. Az olvasóból nem olvasóvá válás éppen középiskolában következik be, emellett pedig a nem olvasó lakosság aránya folyamatosan nő amellet, hogy az irodalom általános presztízse, megítélése romlik.

Az ellentmondás finomítására és magyarázatára is vállalkozom, nyitva hagyva a kérdést a további vitára. Finomítani az ellentmondást meglehetősen egyszerű: a fiatalok azt a fajta irodalmat olvassák, amelyet a szakma, szemben a magasirodalommal, népszerű irodalomnak vagy ponyvának nevez. Ebben pedig a fiatal generáció csekély különbséget mutat a felnőttekkel. Ahogyan a magyartanároknak sokszor nem cseng ismerősen Leiner Laura, J. K. Rowling, Stephenie Meyer vagy a Vörös Pöttyös sorozat szerzőinek neve, úgy bölcsészkarokon (legalábbis mifelénk) is ritkán találkozni olyan népszerű írókkal, mint Lőrincz L. László, Müller Péter, Nemere István, Danielle Steel, Dan Brown, Stephen King, Neil Gaiman, George R. R. Martin, Robert Merle, Ken Follett vagy akár az elpusztíthatatlan Agatha Christie (akik, felmérések igazolják, már fel-felbukkannak a 10–14 éves korú fiatalok olvasmánylistáin).⁶

Tény viszont, hogy az olvasott műfajok listáját több kutatás szerint is a könnyű műfajok vezetik.⁷ A könyvpiac sikertermékeinek egy része ilyen értelemben radar alatt repül. Nem kezdünk vele semmit, mivel ponyva, könnyű irodalom. Foglalkozzanak vele a könyvkiadók, adják el, mi – a felkent szakma, az egyetemek, az irodalmi lapok – ugyan nem foglalkozunk vele. Ha tanárok vagyunk: az *Alkonyatot* vagy a *Harry Pottert* már csak nem tanítjuk! Van benne ráció? Lehet. S persze az is igaz, hogy megfigyelhető egyfajta lazulás: könyves rendezvények, találkozók, könyves és nem csak könyves magazinok (lásd az *Éva Magazin* 2023. nyári, az olvasással foglalkozó számát) nyitnak a populáris műfajok felé. Az egyetemek szintén, éppen csak rálépve arra az útra, amelyen az angolszász akadémiai közegek már több évtizede jár.

A fenti ellentmondás viszont magyarázható is, mely magyarázat ellenben kevésbé rózsaszínű: azon fiatalok falják a könyveket, akik olvasó családból származnak. És itt nem arra kell gondolni, hogy hétfő reggel apuka ébresz-

tésképp Shakespeare-t szaval, miközben anyuka a fürdőszobában népballadákat énekel. Ha a gyerek lát könyvet (bármilyen könyvet) a családtagjai kezében, akkor sokszorta nagyobb eséllyel válik maga is könyvolvasóvá.⁸ Ez pedig, külső behatás hiányában, a társadalmi mobilitás csökkenéséhez vezet, a csökkenő mobilitás pedig azt az öngerjesztő folyamatot indítja el, melyet a szakirodalom Máté-effektus néven ismer: „Mert annak, akinek van, még adnak, hogy bőven legyen neki; akinek meg nincs, attól, még amije van is, elveszik.” (Mt 25, 29-30.) A kutatások összessége éppen erre enged következtetni: míg a társadalom szűkebb hányadába tartozó egyének egyre többet olvasnak, addig rohamosan nő azok száma, akik semmilyen kapcsolatba nem kerülnek a könyvekkel – a leszakadás kistelepülések esetén már óvodában vagy alsó tagozaton megtörténhet; nagyvárosban pedig a Nyáry által megfigyelt tendencia nyer nagyobb teret: az érettségi az a küszöb, ahonnan sokak számára nincs, de legalábbis nem vonzó a visszaút.

Furcsán kettősre sikeredett a gondolatmenetem vége. Egyrészt magam is hiszem, hogy az irodalom nem haldoklik: egyre nagyobb számban adnak ki könyveket úgy a magyar, mint angol nyelvterületen (pontosabban a megjelentetett címek száma nő, a teljes eladott példányszám csökken/stagnál), a fiatalok belülről jövő kíváncsisága látszólag kiirthatatlan, a könyves szakma és a bölcsészettudomány emberei pedig valamivel mind-mind nyitottabbakká, rugalmasabbakká válnak. A legtöbb megoldandó feladat azonban kétségkívül az óvodapedagógusoké, a tanítóké, a magyartanároké, akik széllel szemben lobogtatják a *Szigeti veszedelmet* és szavalják Balassit. Szent örültek, a hiperkommunikációs világ eltévelyedettjei? Ha már valamennyire érteni véljük, honnan fúj a szél, maradok a megindítandó vitában bízva, folytköv.

JEGYZETEK

¹ Bernát Anikó és Hudácskó Szilvia: *Könyvolvasási és könyvvásárlási szokások*, Budapest: TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, 2020.

² Nagyszerű összefoglalót nyújt e téren a következő tanulmány: Tóth Máté: „A hazai felnőtt lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2019-ben”, in *Módszertani mozaikok. Kutatások és válogatott tanulmányok gyűjteménye, Módszertani kötetek* 9, 277–317, Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2020.

³ Bernát és Hudácskó: *Könyvolvasási és könyvvásárlási szokások*.

⁴N. N: *Felmérés: A magyarok 15%-a naponta, negyede soha nem olvas*, Marquard Group Hungary, d. n., https://marquardgroup.hu/felmeres-a-magyarok-15-a-naponta-negyede-soha-nem-olvas/?fbclid=IwAR2S0jxBzYbnN_BEylYsj5OeVHAjnA3d3JJ0Fi65zoX7iLf_19AwC8qyOiQ (Utolsó elérés: 2023. 11. 12.); KO: A magyarok negyede egyáltalán nem olvas, 15 százalék viszont napi rendszerességgel, *Könyves Magazin*, 2023. június 14., https://konyvesmagazin.hu/friss/magyarok_olvasasi_szokasok_felmeres_2023.html

⁵ Bonczidai Éva: Nyáry Krisztián: sok embernek az érettségi az utolsó pillanat az életében, amikor szépirodalmat olvas, *Kultúra.hu*, 2023. szeptember 3. <https://kultura.hu/nyary-krisztian-sok-embernek-az-erettsegi-az-utolso-pillanat-az-eleteben-amikor-szepirodalmat-olvas/>

⁶ Csak hogy lássuk a kortárs népszerűség léptékét: Danielle Steel jelenleg 190 könyvet jegyez – főként szerelmes regényeket. Nemere István 785 könyv szerzője! Ez utóbbiak nagy része krimi vagy sci-fi, de szintén jelentős részük témája az összeesküvés-elméletek. De még egy olyan, tudományosan felvértezett népszerű író, mint az orientalista Lőrincz L. László is több mint 105 (főként kaland-, sci-fi és ifjúsági) regénynél tart.

⁷ Reacty Digital: Az olvasók relatív többsége, 49%-a könnyű fikciót, regényt, krimit, romantikus történeteket választ. Tárki: a szépirodalmat ugyanolyan gyakorisággal választják az olvasók, mint a szórakoztató irodalmat. Tóth Máté / FSZEK: A preferencialitási sort a korábbi évekkel megegyező módon a könnyebb műfajok vezetik: a kalandregény, a krimi, az érzelmes, romantikus művek.

⁸ Erre a jelenségre már a magyar olvasásszociológia rendszerváltás előtti szakirodalma is felhívja a figyelmet: Gereben Ferenc 1998-as átfogó művében arra a Nagy Attilára hivatkozik, akinek munkássága jórészt épp a fiatalok olvasási szokásaira irányult a rendszerváltás előtt. Ahogy Gereben fogalmaz, Nagy „[v]izsgálatainak újból és újból visszatérő tanulsága, hogy a gyerekek olvasói magatartását elsősorban a család kulturális miliője (iskolázottsági szintje, réteghelyzete, értékrendje, kommunikációs szokásai, hagyományai stb.) befolyásolja és alakítja.” Tóth Máté, a FSZEK kutatója 2020-ban megjelent tanulmányában így összegez: „Továbbra is igaz tehát, hogy a hátrányok és az előnyök egyaránt újratermelődnek. A szerényebb anyagi és kulturális tőkével bíró családok gyerekei köréből továbbra is kevésbé fogyasztják az írásos tartalmakat, mint a jobb módú és szellemi értelemben gazdagabb családok sarjai.” Ld: Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség: a magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében*, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1998, 60. Tóth: *A hazai felnőtt lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2019-ben*, 358.